

UZASADNIENIE

Projekt rozporządzenia Ministra Edukacji i Nauki zmieniającego rozporządzenie w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia stanowi wykonanie upoważnienia zawartego w art. 47 ust. 1 pkt 1 lit. c, d i g ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz. U. z 2021 r. poz. 1082, z późn. zm.).

Niniejsze rozporządzenie przewiduje zmiany w załącznikach nr 1 i 3 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia (Dz. U. poz. 467, z późn. zm.) określających odpowiednio podstawę programową kształcenia ogólnego dla 4-letniego liceum ogólnokształcącego, 5-letniego technikum oraz branżowej szkoły II stopnia dla uczniów będących absolwentami ośmioletniej szkoły podstawowej. Proponowane zmiany polegają na:

- 1) wyodrębnieniu podstawy programowej dla przedmiotu język mniejszości narodowej – język niemiecki (zmiany w załącznikach nr 1 i nr 3);
- 2) zmianie podstawy programowej dla przedmiotu edukacji dla bezpieczeństwa (zmiana w załączniku nr 1).

1. Podstawa programowa dla przedmiotu język mniejszości narodowej – język niemiecki

Rozporządzeniem Ministra Edukacji i Nauki z dnia 4 lutego 2022 r. zmieniającym rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym (Dz. U. poz. 276) wprowadzone zostały zmiany w liczbie godzin nauczania języka mniejszości narodowej – języka niemieckiego w formie dodatkowej nauki języka. W przypadku uczniów należących do mniejszości niemieckiej od dnia 1 września 2022 r. nauczanie języka mniejszości narodowej w formie dodatkowej nauki języka będzie odbywać się w wymiarze 1 godziny tygodniowo w każdej klasie liceum ogólnokształcącego (zakres podstawowy), technikum (zakres podstawowy) i branżowej szkole II stopnia – zamiast dotychczasowych 3 godzin tygodniowo.

Aktualna podstawa programowa dla przedmiotu język mniejszości narodowej lub etnicznej jest wspólna dla wszystkich języków mniejszości narodowej lub etnicznej i została opracowana przy założeniu, że na jej realizację przeznaczają się 3 godziny tygodniowo w każdej klasie ww. szkół. W związku z powyższym konieczne jest określenie podstawy programowej dla przedmiotu język mniejszości narodowej – język niemiecki, która będzie odpowiadała zmniejszonej liczbie godzin nauczania tego języka jako języka mniejszości narodowej.

W projekcie w zakresie podstawy programowej dla przedmiotu język mniejszości narodowej – język niemiecki w przypadku szkół ponadpodstawowych zawarto umiejętności, które umożliwiają dalszą naukę języka niemieckiego jako języka ojczystego, w tym rozumienie tekstów literackich i innych tekstów kultury, a także ich podstawową analizę. Zakres umiejętności w podstawie programowej dla liceum i technikum dla poziomu rozszerzonego został uproszczony w stosunku do dotychczasowej podstawy i dotyczy on umiejętności tworzenia wypowiedzi argumentacyjnej oraz rozumienia procesów kulturowych ważnych dla rozwoju tożsamości narodowej.

Dodać należy, że w przypadku absolwentów szkół lub oddziałów z nauczaniem języka danej mniejszości narodowej egzamin maturalny – w części ustnej i w części pisemnej – obejmuje język mniejszości narodowej. Jednak dotychczas żaden absolwent liceum ogólnokształcącego czy technikum nie przystąpił w obowiązkowej części egzaminu maturalnego do egzaminu z języka niemieckiego jako języka mniejszości narodowej (uczniowie mogą zrezygnować np. w ostatniej klasie z nauki języka niemieckiego jako języka mniejszości, tym samym nie mają obowiązku przystąpienia do egzaminu).

2. Podstawa programowa dla przedmiotu edukacji dla bezpieczeństwa

Na podstawie zawartego w dniu 21 października 2008 r. Porozumienia o współpracy między Ministrem Edukacji Narodowej i Ministrem Obrony Narodowej w podstawie programowej kształcenia ogólnego, która obowiązywała od roku szkolnego 2009/2010 wprowadzony został przedmiot edukacja dla bezpieczeństwa, który zastąpił przedmiot przysposobienie obronne. Koncepcja nowego przedmiotu – edukacja dla bezpieczeństwa opierała się na kompleksowym ujęciu zagadnień bezpieczeństwa z przeniesieniem punktu ciężkości na problematykę zagrożeń pokojowych i sposobów zachowań w sytuacjach zdarzeń o charakterze kryzysowym w każdym miejscu i czasie (np. pożary, powódzie, wypadki i katastrofy drogowe). Dopełnieniem treści nauczania była problematyka funkcjonowania systemu obronności państwa.

Po reformie programowej w latach 2017–2019 przedmiot edukacja dla bezpieczeństwa jest obowiązkowo realizowany w klasie VIII szkoły podstawowej oraz w klasie I szkół

ponadpodstawowych (liceum ogólnokształcącym, technikum i branżowej szkole I stopnia) – w wymiarze 1 godziny tygodniowo. Aktualnie cele kształcenia przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa w szkołach ponadpodstawowych obejmują: bezpieczeństwo państwa; przygotowanie do działań ratowniczych w sytuacjach nadzwyczajnych zagrożeń (wypadków masowych i katastrof); podstawy pierwszej pomocy; edukacja zdrowotna. Zdrowie w wymiarze indywidualnym i zbiorowym. Zachowania prozdrowotne.

Tragiczne doświadczenia II wojny światowej oraz ciągłe zmiany geopolityczne po jej zakończeniu nie spowodowały gotowości niektórych państw do likwidacji wojny jako sposobu rozwiązywania konfliktów między sobą. Wzrastające zagrożenie bezpieczeństwa państwa wymaga uzupełniania celów kształcenia i treści nauczania przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa o kwestie związane z obronnością państwa, nabyciem umiejętności strzelectwa oraz przygotowaniem uczniów do radzenia sobie z zagrożeniami wywołanymi działaniami wojennymi oraz podstawami ratownictwa taktycznego.

Zaprojektowane zmiany w podstawie programowej dla przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa w przypadku szkół ponadpodstawowych zostały przygotowane z uwzględnieniem aktualnej liczby godzin zajęć tego przedmiotu oraz przy założeniu kontynuacji wiedzy nabytej na poziomie teoretycznym w szkole podstawowej. Zgodnie z proponowaną zmianą podstawy programowej dla przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa pod względem teoretycznym stanowi pogłębienie treści przewidzianych w szkole podstawowej, a w zakresie praktycznym akcentuje konieczność wykształcenia umiejętności zastosowania nabytej wiedzy w sytuacjach krytycznych.

Wprowadzone zmiany w stosunku do aktualnej podstawy programowej dla przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa w liceum ogólnokształcącym i technikum w zakresie treści nauczania – wymagań szczegółowych to:

1) **Dział I.** Bezpieczeństwo państwa, w którym:

- a) zmieniono pkt 5 i 6 dotyczące znajomości zadań służb mundurowych oraz działalności wybranych organizacji proobronnych,
- b) usunięto pkt 8 dotyczący identyfikowania wyzwań dla bezpieczeństwa indywidualnego i zbiorowego ponieważ stanowił powtórzenie pkt 1 tego działu, który brzmi: „identyfikuje wyzwania dla bezpieczeństwa indywidualnego i zbiorowego, kategoryzuje je, przypisuje właściwe znaczenie w kontekście bezpieczeństwa lokalnego i całego państwa”,

- c) uzupełniono o nowy pkt 15 dotyczący znaczenia cyberzagrożeń w wymiarze cywilnym;
- 2) **Dział II.** Przygotowanie do działań ratowniczych w sytuacjach nadzwyczajnych zagrożeń (wypadków masowych i katastrof):
- a) w zakresie dotyczącym Ochrony ludności i obrony cywilnej – zmieniono: pkt 2 dotyczący podstaw prawnych funkcjonowania obrony cywilnej w RP, pkt 6 dotyczący identyfikacji obiektów opatrzonych międzynarodowymi znakami ochrony dóbr kultury oraz pkt 9 dotyczący postępowania w przypadku awarii instalacji chemicznej (wymóg został uzupełniony o znajomość możliwości wykorzystania środków podręcznych i masek przeciwgazowych),
- b) w zakresie dotyczącym Źródeł promieniowania jądrowego i jego skutków – zmieniono pkt 5 przez co uwzględniono w nim umiejętność omówienia sposobu użycia indywidualnego pakietu przeciwchemicznego oraz indywidualnego pakietu radioochronnego,
- c) w zakresie dotyczącym Ostrzegania ludności o zagrożeniach i alarmowaniu – uzupełniono pkt 2 o znajomość miejsc ukrycia się po ogłoszeniu poszczególnych alarmów;
- 3) **Dział III.** Podstawy pierwszej pomocy uzupełniono o pkt 19 dotyczący znajomości zasad pierwszej pomocy w sytuacji wystąpienia zagrożenia z użyciem broni konwencjonalnej;
- 4) **Dział IV.** Edukacja zdrowotna zastąpiono działem Edukacja obronna obejmującym wymagania z zakresu: 1) reagowania w sytuacji zagrożenia działaniami wojennymi, 2) cyberbezpieczeństwa w wymiarze wojskowym i 3) szkolenia strzeleckiego, z tym, że w przypadku szkół, które na terenie danego powiatu nie mają dostępu do wymienionych w projekcie rozporządzenia rodzajów strzelnic – proponuje się, aby realizacja wymogu ujętego w dziale IV. Edukacja obronna w zakresie szkolenia strzeleckiego – była obowiązkowa od roku szkolnego 2024/2025 (do tego czasu szkoły te mogą prowadzić zajęcia z tego zakresu w miarę dostępnych możliwości).

Rezygnacja z działu dotyczącego edukacji zdrowotnej ujętego w aktualnej podstawie programowej dla przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa nie będzie miała negatywnego wpływu na ten obszar kształcenia, ponieważ treści z tego zakresu są również szeroko uwzględnione w podstawie programowej innych przedmiotów takich jak: wychowanie fizyczne, biologia czy wychowanie do życia w rodzinie, a także są ujęte w programach wychowawczo-profilaktycznych szkół. Poniższa tabela obrazuje obecnie występujące treści z

zakresu edukacji zdrowotnej obecne w: podstawie programowej dla przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa oraz w podstawach programowych dla również innych przedmiotów niż edukacja dla bezpieczeństwa.

Treści z zakresu edukacji zdrowotnej w podstawie programowej dla przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa, tj. „Edukacja zdrowotna. Zdrowie w wymiarze indywidualnym oraz zbiorowym. Zachowania prozdrowotne. Uczeń:”	Treści z zakresu edukacji zdrowotnej w podstawach programowych dla innych przedmiotów
<p>I. Choroby cywilizacyjne. Uczeń:</p> <p>1) zna czynniki ryzyka chorób cywilizacyjnych, takich jak: nadciśnienie tętnicze, cukrzyca, zaburzenia gospodarki lipidowej, otyłość; definiuje pojęcie zespołu metabolicznego (nadciśnienie tętnicze, otyłość, cukrzyca, zaburzenia lipidowe); dokonuje pomiaru ciśnienia tętniczego;</p>	<p>1. Wychowanie fizyczne: Dział IV. Edukacja zdrowotna (pkt 1–4);</p> <p>2. Biologia: Cele kształcenia: Dział II. Pogłębianie znajomości uwarunkowań zdrowia człowieka;</p>
<p>2) potrafi ocenić korzyści kontroli czynników ryzyka miażdżycy w populacji;</p>	<p>3. Biologia: Dział V. Budowa i fizjologia człowieka: 4. Wymiana gazowa i krążenie (pkt 12);</p>
<p>3) zna pojęcie wskaźnika masy ciała (BMI) i potrafi określić do czego służy; zna tendencje związane z otyłością wśród dzieci, młodzieży i dorosłych w Polsce.</p>	<p>4. Biologia: Dział V. Budowa i fizjologia człowieka: 2. Odżywianie się – całość i 8. Poruszanie się (pkt 9);</p> <p>5. Wychowanie fizyczne: Dział IV. Edukacja Zdrowotna (pkt 2–4);</p>
<p>II. Elementy zdrowia psychicznego. Uczeń:</p> <p>1) wyjaśnia zależności między zdrowiem fizycznym, psychicznym, emocjonalnym, a społecznym; wyjaśnia wpływ stresu na zdrowie;</p> <p>2) wymienia rzetelne źródła informacji o zdrowiu, chorobach, świadczeniach i usługach zdrowotnych;</p>	<p>6. Biologia: Dział V. Budowa i fizjologia człowieka: 6. Regulacja hormonalna (pkt 6) i 7. Regulacja nerwowa (pkt 12);</p> <p>7. Wychowanie fizyczne: Dział IV. Edukacja zdrowotna: 2. W zakresie umiejętności (pkt 3);</p> <p>8. Wychowanie do życia w rodzinie:</p> <p>a) Dział II. Dojrzewanie (pkt 1, 2, 5 i 8),</p> <p>b) Dział VI. Postawy (pkt 3);</p>

<p>3) ocenia własne zachowania związane ze zdrowiem, ustala indywidualny plan działania na rzecz własnego zdrowia;</p> <p>4) zna podstawowe sygnały i objawy problemów ze zdrowiem psychicznym (stres fizyczny i emocjonalny, zaburzenia odżywiania, depresja kliniczna);</p>	
<p>5) opisuje konstruktywne i niekonstruktywne sposoby radzenia sobie z emocjami, w tym negatywnymi;</p> <p>6) określa, gdzie w okolicy swojego miejsca zamieszkania działają instytucje i organizacje świadczące leczenie, pomoc i wsparcie w przypadkach problemów zdrowia psychicznego, w szczególności świadczące usługi dla młodzieży;</p> <p>7) dobiera i demonstruje umiejętności komunikacji interpersonalnej istotne dla zdrowia i bezpieczeństwa (odmowa, zachowania asertywne, negocjowanie).</p>	<p>9. Wychowanie do życia w rodzinie:</p> <p>a) Dział I. Rodzina (pkt 13 i 16),</p> <p>b) Dział II. Dojrzewanie (pkt 9),</p> <p>c) Dział VI. Postawy (pkt 1–5);</p>
<p>III. Aktywność fizyczna. Uczeń:</p> <p>1) wymienia zachowania, które sprzyjają zdrowiu (prozdrowotne) oraz zagrażają zdrowiu oraz wskazuje te, które szczególnie często występują wśród nastolatków;</p>	<p>10. Wychowanie fizyczne:</p> <p>a) Dział I. Rozwój fizyczny i sprawność fizyczna – całość,</p> <p>b) Dział II. Aktywność fizyczna: 1. W zakresie wiedzy (pkt 1–4), 2. W zakresie umiejętności (pkt 1–7);</p>
<p>2) odróżnia czynniki środowiskowe i społeczne (korzystne i szkodliwe), na które człowiek może mieć wpływ od takich, na które nie może;</p>	<p>11. Biologia: Dział X. Ekologia – całość;</p> <p>12. Geografia:</p> <p>a) Dział VIII. Przemiany struktur demograficznych i społecznych (pkt 13),</p> <p>b) Dział X. Rolnictwo, leśnictwo i rybactwo (pkt 4 i 6),</p> <p>c) Dział XI. Przemysł (pkt 4–6),</p>

	d) Dział XIII. Człowiek a środowisko geograficzne – całość;
<p>3) omawia krótkoterminowe i długoterminowe konsekwencje zachowań sprzyjających (prozdrowotnych) i zagrażających zdrowiu;</p> <p>4) wyjaśnia zagadnienia związane z właściwą i racjonalną aktywnością fizyczną; uzasadnia jej znaczenie dla zdrowia i rozwoju, w tym ochrony przed chorobami przewlekłymi;</p> <p>5) analizuje tendencje związane z brakiem aktywności fizycznej wśród dzieci, młodzieży i dorosłych w Polsce;</p> <p>6) potrafi ocenić intensywność wysiłku fizycznego (np. na podstawie pomiaru częstości akcji serca w czasie i po wysiłku);</p>	<p>13. Biologia: Dział V. Budowa i fizjologia człowieka: 1. Podstawowe zasady budowy i funkcjonowania organizmu człowieka (pkt 5), 2. Odżywianie się – całość, 3. Odporność (pkt 1 i 2), 4. Wymiana gazowa i krążenie (pkt 5 i 6), 5. Wydalanie i osmoregulacja (pkt 5), 7. Regulacja nerwowa (pkt 8 i 10), 8. Poruszanie się (pkt 9 i 10), 9. Skóra i termoregulacja (pkt 2) i 10. Rozmnażanie i rozwój (pkt 6 i 8);</p> <p>14. Wychowanie fizyczne:</p> <p>a) Dział I. Rozwój fizyczny i sprawność fizyczna – całość,</p> <p>b) Dział II. Aktywność fizyczna – całość,</p> <p>c) Dział IV. Edukacja zdrowotna – całość,</p> <p>d) Dział V. Kompetencje społeczne (pkt 6);</p> <p>15. Wychowanie do życia w rodzinie</p> <p>a) Dział II. Dojrzewanie (pkt 7 i 8),</p> <p>b) Dział IV. Życie jako fundamentalna wartość (pkt 3);</p>
<p>7) potrafi analizować wartość odżywczą produktów żywnościowych np. na podstawie informacji o ich składzie umieszczanych przez producenta na opakowaniu.</p> <p>IV. Odżywianie. Uczeń:</p> <p>1) wyjaśnia związki między aktywnością fizyczną zwyczajami żywieniowymi i dobrostanem emocjonalnym;</p> <p>2) wyjaśnia zagadnienia związane z właściwym, racjonalnym żywieniem; uzasadnia jego znaczenie dla zdrowia i rozwoju, w tym ochrony przed chorobami przewlekłymi;</p>	<p>16. Biologia: Dział V. Budowa i fizjologia człowieka: 2. Odżywianie się;</p> <p>17. Wychowanie fizyczne: Dział IV. Edukacja zdrowotna: 1. W zakresie wiedzy (pkt 2), 2. W zakresie umiejętności (pkt 1);</p>

<p>3) definiuje pojęcia bulimia i anoreksja; wyjaśnia ich następstwa;</p> <p>4) wyjaśnia zagadnienia związane z właściwym, racjonalnym odżywianiem; uzasadnia jego znaczenie dla zdrowia i rozwoju, w tym ochrony przed chorobami przewlekłymi.</p>	
<p>V. Uzależnienia. Uczeń:</p> <p>5) analizuje objawy różnych rodzajów uzależnień behawioralnych, w tym uzależnienie od komputera, internetu, hazardu;</p> <p>6) wie, jakie przekonania dotyczące spożycia alkoholu, palenia tytoniu, brania dopalaczy i narkotyków przez młodzież mogą mieć wpływ na podejmowanie wymienionych zachowań;</p> <p>7) zna wiarygodne źródła informacji na temat tendencji i skutków dotyczących spożycia alkoholu, palenia tytoniu, brania dopalaczy i narkotyków przez młodzież w Polsce; wyjaśnia, w jaki sposób można unikać picia alkoholu, palenia tytoniu, brania dopalaczy i narkotyków;</p> <p>8) zna zasady odpowiedniego stosowania leków (produktów leczniczych) i suplementów diety;</p> <p>9) ustala, co sam może zrobić, aby tworzyć warunki środowiskowe i społeczne, które są korzystne dla zdrowia (ochrona środowiska przyrodniczego, wsparcie społeczne, komunikacja interpersonalna, współpraca osób, instytucji i organizacji na rzecz zdrowia itp.);</p> <p>10) wyjaśnia wpływ substancji psychoaktywnych na sprawność kierowcy,</p>	<p>18. Wychowanie fizyczne:</p> <p>a) Dział IV. Edukacja zdrowotna, 1. W zakresie wiedzy (pkt 10),</p> <p>b) Dział V. Kompetencje społeczne (pkt 5);</p> <p>19. Wychowanie do życia w rodzinie: Dział I. Rodzina (pkt 16).</p>

zna przepisy prawa dotyczące używania substancji psychoaktywnych i prowadzenia pojazdów.	
--	--

Odpowiednim uzupełnieniom i zmianom uległa również część podstawy programowej dla przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa w zakresie dotyczącym warunków i sposobów realizacji tej podstawy programowej.

Proponuje się, aby rozporządzenie weszło w życie z dniem 1 września 2022 r., tj. od roku szkolnego 2022/2023, przy czym w przypadku:

- 1) podstawy programowej dla przedmiotu język mniejszości narodowej – język niemiecki, której termin wejścia w życie jest analogiczny jak termin wejścia w życie rozwiązań wprowadzonych rozporządzeniem Ministra Edukacji i Nauki z dnia 4 lutego 2022 r. zmieniającym rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym – dotyczących zmniejszenia liczby godzin nauczania języka mniejszości narodowej – języka niemieckiego w formie dodatkowej nauki języka w wymiarze 1 godziny tygodniowo;
- 2) podstawy programowej dla przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa – której termin wejścia w życie wynika z potrzeby wprowadzenia zmian już od najbliższego roku szkolnego (tj. 2022/2023), a dodatkowo przedmiot ten jest realizowany tylko w klasie I liceum ogólnokształcącego i technikum.

Zgodnie z art. 5 ustawy z dnia 7 lipca 2005 r. o działalności lobbingsowej w procesie stanowienia prawa (Dz. U. z 2017 r. poz. 248) projekt rozporządzenia zostanie udostępniony w Biuletynie Informacji Publicznej na stronie podmiotowej Ministerstwa Edukacji i Nauki oraz w Biuletynie Informacji Publicznej Rządowego Centrum Legislacji w zakładce Rządowy Proces Legislacyjny. Żaden podmiot nie zgłosił zainteresowania pracami na projektem rozporządzenia w trybie ustawy z dnia 7 lipca 2005 r. o działalności lobbingsowej w procesie stanowienia prawa.

Rozporządzenie nie jest sprzeczne z prawem Unii Europejskiej.

Rozporządzenie nie zawiera przepisów technicznych w rozumieniu rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 grudnia 2002 r. w sprawie sposobu funkcjonowania krajowego systemu notyfikacji norm i aktów prawnych (Dz. U. poz. 2039 oraz z 2004 r. poz. 597) i nie podlega notyfikacji na zasadach przewidzianych w tym rozporządzeniu.

Rozporządzenie nie wymaga przedstawienia właściwym organom i instytucjom Unii Europejskiej, w tym Europejskiemu Bankowi Centralnemu, w celu uzyskania opinii, dokonania powiadomienia, konsultacji albo uzgodnienia.

Rozporządzenie nie ma wpływu na działalność mikroprzedsiębiorców, małych i średnich przedsiębiorców w rozumieniu ustawy z dnia 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców (Dz. U. z 2021 r. poz. 162, z późn. zm.).

Odnosząc się do § 12 pkt 1 załącznika do rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (Dz. U. z 2016 r. poz. 283), należy stwierdzić, że rozporządzenie uwzględnia regulacje, w stosunku do których nie ma możliwości, aby mogły być podjęte za pomocą alternatywnych środków.